

ІВАН МОНОЛАТІЙ

«КОЛОМИЯ БЕЗ ЖИДІВ»: ДИЛЕМИ ПОВЕДІНКИ «СТРАХІТЛИВО НОРМАЛЬНИХ ЛЮДЕЙ» КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЗМІ

Пам'ять про жертв масових убивств посідає значне місце у концепціях історичної культури. Оскільки «...у нетотальності пам'яті й забуття дається взнаки їхня топографічність»¹, а людина активно «умісцевлює себе», значення історичної пам'яті для сучасності полягає, вочевидь, у поступовому позбуванні наївного прогресизму, зумовленого ставленням до історії як до низки колишніх об'єктивних подій. Така позиція є очевиднішою щодо чітко локалізованих місць злочинів, вшанування жертв, а отже – місць цієї пам'яті². Нове тлумачення, що розширює, спрямовує і поєднує їхнє розуміння, нині подають твори літератури, зміст яких, з одного боку, виокремлює самозневагу, ненависть до «інших», і/або з іншого гідність приречених жити в умовах жорстокості³. Цю дилему сучасної літератури Леонідас Донскіс влучно назвав «полем битви між протилежними поглядами на світ і людяність»⁴.

¹ Кебуладзе В. Чарунки долі. – Львів, 2016. – С. 36.

² Там само. – С. 37.

³ Донскіс Л. Влада та уява. Студії з питань політики та літератури. – К., 2012. – С. 8.

⁴ Там само. – С. 9.

Не є винятком так званий воєнний досвід – ця, за визначенням Ярослава Поліщука, «невигойна рана пам'яті»⁵, адже справою найвищої складності для представників красного письменства є спроби осмислення війни – того безглуздя, тієї кривди, яке вигадало людство, – проектуючи відлуння візуальних, слухових та інших образів, використовуючи художній інструментарій⁶. Адже, як міркував свого часу Едвард Саїд, «...значення письменників та інтелектуалів виразно, та й усеціло очевидне: частково тому, що багато хто й досі відчуває потребу вбачати в письменникові-інтелектуалові людину, котру слід слухати як поводиря по бентежному теперішньому, а також як лідера угруповання, течії або ж групи, що бореться за збільшення своєї влади та впливу»⁷.

Отже, для моєї теми важливою є проблема, окреслена Максимом Гоном у контексті здійсненого ним порівняльного аналізу геноцидів першої половини ХХ ст.: позиція, яку обирає «нормальна людина», опинившись на роздоріжжі геноциду – залишитися пасивним статистом біди, в якій опинився «чужий», сприяти його порятунку чи стати злочинцем⁸. Витоки варіативності такого позиціонування окреслив Цветан Тодоров, актуалізуючи риси «звичайних людей» в екстремальних ситуаціях тоталітаризмів, формулюванням «Ні потвори, ні звірі»⁹. Адже, як виснував мислитель, «нелюдськими бувають не злочинці, а злочини. Ці ординарні особи скоїли неординарні вчинки»¹⁰.

Окреслену проблему я розглядатиму на прикладі одного з історичних міст України – Коломиї – крізь призму сюжетів художньої літератури та публікацій у ЗМІ про особливості масового вбивства місцевих євреїв, які, в більшості проаналізованих текстів, увиразнюють різні маски зла. Їх Тарно Куннас окреслює як «брудні руки чи людину без рук», «виправдане зло», наголошуючи на понятті

⁵ Поліщук Я. Реактивність літератури. – К., 2016. – С. 89.

⁶ Там само. – С. 81, 91.

⁷ Саїд Е. Гуманізм і демократична критика. – К., 2014. – С. 121–122.

⁸ Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз: Навч. посібник. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 109.

⁹ Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. – Львів: Видавництво «Літопис», 2000. – С. 158.

¹⁰ Там само. – С. 206.

«абсурдне зло»¹¹. Його увиразнює поведінка очевидців Голокосту – тих «страхітливо нормальних людей», які були поряд із жертвами нацистського режиму, і, зазвичай, у випадку мого дослідження зокрема, залишалися спостерігачами злочину.

I

Щоб повноцінно зрозуміти конструкт «Коломия без жидів», використаний одним із антигероїв цього тексту (про що мова дещо згодом), слід зробити короткий історичний екскурс про євреїв цього західноукраїнського міста.

Першу писемну згадку про Коломию, що стосується літописної «коломийської солі», зафіксовано в Іпатіївському списку під 1241 р., а перші документальні свідчення про присутність тут євреїв – збирача податків припадають на 1466 р. Натомість згадки про євреїв, що жили саме у Коломиї, наведено під 1563 р., свідчення про першу організовану єврейську громаду – 1569 р. Її створили окремі сім'ї львівських євреїв, які охоче переселилися до Коломиї, де могли вільно провадити власні торгівлю і ремесло¹². Звісно, їхні взаємини з тогочасним християнським населенням міста визначалися різними статусами євреїв у «чужому» соціокультурному просторі, до відкритого конфлікту неєвреїв з євреями не доходило, проте суперечності особливо у соціальній та економічній площинах не були винятками.

Оскільки на початку ХХ ст. у Коломиї, за підрахунками Володимира Охримовича, проживало 16 568 євреїв, або 48,4% загальної кількості містян, це дало привід тогочасним москвофілам твердити, що поза Галичиною Коломия зажила слави «єврейського міста»¹³, час від часу розігруючи антисемітську карту в міському соціумі. Щоправда, на мою думку, її чітко окреслені початки (у Модерну добу)

¹¹ Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі та мистецтві. – Львів; Київ, 2015. – С. 25–38, 101, 109, 111.

¹² Про це див. у моїй монографії: Вічний жид з Коломиї. – Івано-Франківськ, 2015. – С. 16–20.

¹³ Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 446 (табл. 27), 449. У тогочасній Коломиї проживало 34 188 осіб, у т. ч. українців – 6653 (19,5%), поляків – 9592 (28,1%), євреїв – 16568 (48,4%), інших (головним чином німців у приміських колоніях) – 1375 (4,0%).

слід шукати у поезії Івана Франка «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 року», один з рядків якої переконує, що у Коломійі «...Жиди тут панують, жидівська тьма // Йде звідчи аж в Раду держави! // Покуте в тім видно, що жид прижима // Християн по кутах попід лави»¹⁴. Поза цим, сказати б, емоційним «випадом» майбутнього класика української літератури, а тоді учасника студентської мандрівки, знайдемо не надто багато проявів крайньої ворожості до євреїв. Така констатація відомих нині історичних фактів цікава ще й тим, що на початку ХХ ст. тут проживав один з ініціаторів «Заболотівського погрому» 11 вересня 1903 р. і водночас «Січовий батько» Кирило Трильовський, знаний своїми антисемітськими закличками¹⁵. Проте це не завадило йому якийсь час активно співпрацювати з найвідомішим коломиїським видавцем Яковом Оренштайном¹⁶.

Натомість тогочасна багатоетнічна Коломия уживалася з усіма своїми містянами, маючи своєрідний громовідвід у формі таких собі етнічних герметизмів. Бо, як зауважували очевидці тих подій, «...життя пливло у місті трьома герметичними відокремленими течіями. Українці, поляки і жиди творили щільно замкнені групи, щоб не сказати гетто»¹⁷. Ситуацію докорінно змінила Перша світова війна, зокрема, три російські окупації Коломійі, які актуалізували прояви етнічної ксенофобії та антисемітизму. Як правило, їхньою «візитною карткою» були доноси на сусідів-євреїв, зумисні підпали в єврейському кварталі, що вперше відбулося вже у грудні 1914 р., сплата контрибуції чи сплановані окупаційними адміністраціями депортації¹⁸.

¹⁴ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 52. – К.: Видавництво «Наукова думка», 2008. – С. 75–76: «Витай, живописно розлога отсе // Над Прутом столице Покуття! // Багато такого ще кров твою ссе, // Що варто покути і пруття! // Жиди тут панують, жидівська тьма // Йде звідчи аж в Раду держави! // Покуте в тім видно, що жид прижима // Християн по кутах попід лави. // Чи вмре, чи здвигнесь тутешня Русь? // Чи люд просвітиться тутешній? // Хто зна! Важно те, що друкар Білоус // Видає рік у рік «Лист небесний». // Та я вірю, що й тут наша Русь не умре. // Розвіється п'тьма помалу, // Бо й тут в щирих серцях ще тліє святе // Огнище ідеалу».

¹⁵ *Монолатій І.* Разом, але майже окремо. – С. 438–439.

¹⁶ *Його ж.* Вічний жид з Коломійі. – С. 82.

¹⁷ *Витвицький В.* Коломия: спомини (до 750-річчя першої літописної згадки про Коломию) // Чорногора: літературно-мистецький кварталний часопис Покуття та Гуцульщини. – Коломия, 1991. – № 1. – С. 44.

¹⁸ Там само. – С. 61, 67–70, 107–109, 128–142, 182–188.

За короткотривалої державності 1918–1919 років природа між-етнічних взаємин, зокрема, нової державної нації – українців – з місцевими євреями, хоча й відбувалася в умовах невтручання останніх в українсько-польський конфлікт, все ж таки вирізнялася конструктивною співпрацею на локальному рівні, зокрема, створенням т. зв. «Жидівського куреня» та єврейської міліції для охорони майна коломийців¹⁹. За міжвоєнної доби тональність між-етнічної взаємодії в Коломиї, де вже відчувалися наслідки асиміляційних процесів, дещо змінилася: постав новий негативний стереотип, який утруднював євреям входження до польського суспільства унаслідок поширеного переконання про «зраду» євреями поляків, їхніх державотворчих устремлінь та підтримку першими ворогів новопосталої Польської республіки. У Коломиї таким «зрадником» і «відступником» публічно оголосили Якова Оренштайна – тоді вже не коломийського, а берлінського видавця, за його нібито «проукраїнську» позицію в часи ЗУНР²⁰. Показовим явищем стало переконання, що саме євреї співпрацювали з ворожими до поляків силами ще за часів війни 1914–1918 років, надавали їм відомості шпигунського характеру, або допомагали «ворогам» усіма можливими способами. Так, зокрема, євреїв звинувачували у співпраці з росіянами, підтримці визвольних змагань українців, репрезентуванні інтересів німців на окупованих територіях тощо. Більше того, після відновлення власної державності у 1918 р., поляки не надто поспішали визнавати євреїв особами польської національності, вважаючи їх «зрадниками» і «відступниками». Дава-лося взнаки й те, що поляки у досліджуваній період вже мали власну державу, а євреї й надалі залишалися національною менши-

¹⁹ *Воробець В.* Перші дні української державності в Коломиї // Український скиталець. – Ліберець, 1921. – Ч. 5 (Березень). – С. 8–11: «...В тих тяжких днях велику прислугу зробив молодій владі жидівський курінь. Зорганізував його один поручник із місцевих Жидів і вони то в найтяжчих днях повнили службу по цілому гарнізоні. Правда, що ходило їм більше о власну самооборону перед евентуальними розрухами як о поміч молодій республіці, чого доказом це, що вони відказали ся опісля від зложення присяги і нераз місцева поліція придер-жувала стрільців цього куріня, як розносили із складів державне майно, одначе це все було нічим супроти тої прислуги, яку вони зробили столиці Покуття з тих днях, коли вона була майже без війська і коли озброєна одиниця, що не повергала своєї збруї проти неї, тим самим захищала єї...».

²⁰ Див.: *Монолатій І.* Вічний жид з Коломиї. – С. 215–268.

ною. Шляхом виходу з цієї ситуації була вимога лояльності до нової держави (читай – польської), що автоматично дорівнювало б асиміляції та/або виродженню єврейства. У «кращому» випадку це означало балансування між політичним антисемітизмом і подвійною ідентичністю «поляко-єврея»/«єврее-поляка». Щодо українсько-єврейських відносин, то у 1920–1923 рр. вони були напруженими. Втручання третьої сили – поляків – зруйнувало доволі сприятливий момент для коригування двосторонніх взаємин. Вирішальну роль відіграв статус двох народів: євреї були носіями ідеалів екстериторіальної нації, українці – державної (згодом – територіальної). Це зумовило контакт, але не цілковите порозуміння двох спільнот: перші мріяли про рівноправ'я та відродження свого національного вогнища, другі – вимагали беззастережної підтримки ідеї побудови власної держави. Вектором політичного курсу українців залишалася державницька позиція. Натомість більшість східногалицьких євреїв виявилася не готовою стати на захист як української, так і польської державності. Часткове зближення двох таборів, незважаючи на зростання невдоволення позицією євреїв серед певних кіл української громадськості, окреслилося лише 1922 р. Єврейсько-українські взаємини зазнали вагомих випробувань 1922 р., коли були оголошені вибори до сейму і сенату, спрямовані на утвердження Польщею своєї влади у Східній Галичині. Саме тому для євреїв дилема 1922 р. означала, передусім, визначення свого ставлення до проблеми політико-правового статусу Східної Галичини, а водночас і орієнтацію на користь української чи польської державності. А це викликало довготривалі вагання серед єврейських політичних кіл; відмова єврейських партій підтримати бойкот виборів, який проводили українці, значно ускладнила українсько-єврейський діалог.

Коломийська єврейська громада у 1919–1939 рр. надалі залишалася вагомою складовою міського простору. За підрахунками Головного статистичного уряду у Варшаві, в 1935 р. у Коломії проживали 14 332 євреї, що становило 42,4% від усієї кількості містян, решта яких була християнами різних конфесій²¹. Вочевидь це був останній історичний період, за якого коломийські євреї були госпо-

²¹ Коломия й Коломийський повіт // *Діло*. – Львів, 1935. – Ч. 279, 19 жовтня. – С. 3: «В тогочасній Коломії проживали 6215 греко-католиків (18,4 %), 12 450 римо-католиків (36,8 %), 14 332 євреїв (42,4 %), 711 євангелістів (2,1 %) і 65 інших (0,2 %)».

дарями власного життя, а водночас сусідами і приятелями коломийських українців, поляків і німців.

Початок Другої світової війни, зокрема, її перші роки, докорінно змінив уклад міжетнічних взаємин, зокрема, й у Коломиї. Упродовж першої половини вересня 1939 р. фактично було паралізовано усталену українську, польську та єврейську громадсько-політичну діяльність, а прихід Червоної армії коломийці оцінювали з «етнічної» позиції. Як згадував Андрій Гаєцький, «українці заховалися десь по закутках, перестрашені тим, що не німці, на яких чекали, а большевики зайняли наші землі. Зате на вулиці вийшло багато жидів з червоними опасками на рукавах, а за ними появилася якась міліція, решта міста завмерла. [...] Молоді жидівки почали наборзі організувати для “бійців” театр, а що не знали ні московської, ні української мови, то балакали по-польському»²².

За «перших советів» єврейська маргінальна маса «вихлюпнула» в нову соціальну нішу, займаючи місця у нових державних структурах. Факт появи місцевих євреїв у бюрократичному апараті став найбільшим подразником для інших етнічних груп. Коломийська більшовицька преса 1939–1940 рр. «рясніє» прізвищами євреїв – дописувачів або фігурантів пресових повідомлень, як-от: Біндер, Бортен, Браср, Бретлер, Бухалтер, Вагман, Вайншток, Галем, Гаусман, Гартенлауб, Герман, Грінблат, Гоцьлон, Гугіг, Дунаєр, Зільбергерц, Кантер, Келлер, Кофлер, Краутгамер, Крис, Ліндауер, Майзлер, Маркус, Мульман, Небенцаль, Палкер, Пашис, Райзель, Розенкранц, Сандлер, Сухер, Тагер, Шацберг, Шехтер, Шіфрін, Шмерцлер, Шперберг, Шталь, Файгер, Фаєр, Фельзенштейн, Ферст, Фрід, Цейхнер та інших²³. Зазвичай це були представники

²² Гаєцький А. Горє переможеним! // Коломия й Коломийщина: збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філядельфія, 1988. – С. 463–464.

²³ Див., наприклад: Біндер Д. По місту Коломиї // *Червоний прапор*. – 1939. – 6 жовтня. – № 4. – С. 1; Шехтер Ш. Встановити громадський контроль // *Там само*. – 1940. – 25 серпня. – № 194 (267). – С. 1; Данищук Н. Ліквідація неписьменності та малописьменності // *Там само*. – 31 серпня. – № 199 (272). – С. 2; Загайкевич А. В червоному кутку // *Там само*. – 28 серпня. – № 196 (269). – С. 2; Файгер М. Багатоверстатники змагаються // *Там само*. – 24 серпня. – № 193 (266). – С. 1; Безик М. Розвивати дитячу самодіяльність // *Там само*. – 22 серпня. – № 191 (264). – С. 1; Рибайло М. Д. З листів до редакції // *Там само*. – 25 серпня. – № 194 (267). – С. 2; Кантер І. Коломия в дні виборів // *Там само*. – 1939. – 26 жовтня. – № 19. – С. 1; Герман О. З. Охорона здоров'я трудящих // *Там само*. – 1940. – 10 серпня. – № 181 (254). – С. 2; Кунік Я. Півроку праці артілі «Червоний шкіряник» // *Там само*. – 24 серпня. – № 193 (266). – С. 2;

т. зв. робітничого класу або ті різночинці-євреї й партійні працівники, які приїхали до Коломиї унаслідок советської окупації західноукраїнських земель.

Акцентування на цих прізвищах у масовій свідомості коломийців ретранслювала партійна преса, що активно педалювала саме *єврейськість* (на протигагу традиційному коломийському нейтрально-загерметизованому *жидівству*) як простих трудівників, так і функціонерів більшовицької партії та працівників правоохоронних органів. Вже скоро, в умовах нацистської окупації літа 1941 – весни 1944 рр., це призведе якщо не до активного схвалення українцями Коломиї знищення єврейського населення, то, принаймні, до їхньої ролі пасивно співчуваючих спостерігачів цього злочину. Адже коломийці ще добре пам’ятали арешти та депортації українців, які розпочалися вже у вересні 1939 р., помічниками в яких, як правило, були саме євреї – симпатики більшовизму: «Не минуло навіть три дні, як нова влада почала своє урядування арештами. Перших арештували комуністів, сільробів, соціалістів, радикалів (цікаво, а серед них були євреї?) [...] Нас усіх дивувало, звідки вони дістали прізвища й точні адреси тих, кого саме треба арештувати. На це відповіли знайомі жиди: “наші жидки вже давно приготовляли точні списки ворогів народу”»²⁴. Особливим чинником, який уможливив у подальшому ворожість до євреїв (як і в інших містах регіону) був той факт, що більшість працівників коломийської тюрми НКВС у 1939–1941 рр. були советськими євреями²⁵.

Каней М. В суді // Там само. – 29 серпня. – № 197 (270). – С. 2; Глазберг Н. Будемо перші у змаганні // Там само. – 23 серпня. – № 192 (265). – С. 1; Співаченко І. Збори вчителів Коломиї і повіту // Там само. – 1939. – 4 жовтня. – № 3. – С. 3; Куник Я. Власником заводів і фабрик став робітничий клас // Там само. – 1939. – 12 грудня. – № 57. – С. 2; Геть спекулянтів з нашої землі! // Там само. – 2 листопада. – № 25. – С. 2; Вакуленко О. Перша міська учительська конференція // Там само. – 1940. – 29 серпня. – № 197 (270). – С. 1; Шацберг П. Відбулася нарада лікарів // Там само. – 21 серпня. – № 190 (263). – С. 1; Постанова Тимчасового Управління м. Коломиї // Там само. – 1939. – 26 жовтня. – № 19. – С. 2; Ерстер Й. Школи в повній готовності до навчання // Там само. – 1940. – 29 серпня. – № 197 (270). – С. 2; Шіфрін. День відпочинку піонерів і школярів // Там само. – 4 серпня. – № 176 (249). – С. 4; Фрід М. До нового навчального року // Там само. – 31 серпня. – № 199 (272). – С. 2.

²⁴ Гаєцький А. Горі переможеним! – С. 463–464.

²⁵ З української голготи // Воля Покуття. – Коломия, 1941. – Ч. 2–3, 12 липня. – С. 3.

II

Угорська займанщина липня–серпня 1941 р., а за нею окупація міста військами Вермахту і встановлення тут німецької окупаційної адміністрації до кінця березня 1944 р., внесли у повсякдення коломийців насильство та смерть як незворотний і вмотивований процес «злодіяння проти всіх»²⁶ (М. Гефтер). Тому тут важливо проаналізувати дві, хоча не завжди взаємопов'язані, площини організації злочину і реакцію на нього «страхітливо нормальних людей». Топографію злочину увиразнюватиме у цьому випадку друковане слово – тогочасні етнічно-партійні ЗМІ, які містять приховані і явні натяки на пропаганду ворожості до «іншості», з одного боку, а також вказівки на те, як обмежувати «чужих», вибудовуючи бар'єри зла, – з іншого.

У першому, сказати б, варіанті маємо справу з різносюжетними публікаціями, назви та зміст яких опосередковано актуалізують «єврейську проблему». У випадку Коломиї – це матеріали часопису «Воля Покуття» (виходив друком 1941–1944 рр.) – спочатку «Органу повітового українського революційного проводу і організації українських націоналістів» (до 7 серпня 1941 р. включно), згодом – «часопису Коломийської округи» (до кінця 1942 р.), а відтак – «Українського популярного тижневика для Коломийщини» (від 3 січня 1943 р.). Саме це видання надалі стимулювало антисемітські настрої мешканців Коломиї, Коломийщини та регіону в цілому.

Першим таким дописом, який вдалося виявити, була літературознавча розвідка М. Лушпинського «Жиди і наша нація (Жиди у творах М. Черемшини)», опублікована у цьому часопису в листопаді 1941 р. Показово, що автор як епіграф до своєї статті використав уривок промови Й. Геббельса «Це жиди винні, – це жиди винні»²⁷, одразу звинувачуючи саме євреїв у зuboжінні галицького села. Віддаючи належне своїм тематичним принципам, у березні 1942 р. газета публікує великий матеріал «Т. Г. Шевченко про жидів», знову обравши епіграфом геббельсівський вислів «Жиди є

²⁶ Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. – С. 15.

²⁷ Лушпинський М. Жиди і наша нація (Жиди у творах М. Черемшини) // Воля Покуття. – Коломия, 1941. – Ч. 27, 16 листопада. – С. 4.

наша загибель. Жиди – це агенти ворога серед нас», «проголосивши» Кобзаря великим українцем-антисемітом²⁸. Допис завершувався пропагандистським закликот: «Тільки тепер, з приходом непереможної німецької армії в Україну, український нарід вільно повторить слова свого поета і позбудеться жидівського гноблення назавжди»²⁹.

Були в часопису й матеріали, зміст яких роздмухував нетерпимість до євреїв як ділових партнерів і конкурентів християнських підприємців. Такі настрої, зокрема, оприлюднив матеріал «Жидівська деструкція», який, наголошуючи на винятковому шкідництві євреїв у «середовищі арійського населення Галичини», вперше оприлюднив «негайні» вимоги: «1. негайної ліквідації всякого контакту з жидами та всякої примирливості з ними. 2. негайної всенародної боротьби зі спекуляцією і контрабандою, які є мостовим причілокот контакту і примирливості в нашоту народі з жидівством [...]. 3. негайного розпочаття широкої масової щоденної національно-виховної протижидівської роботи серед усіх верств українського народу...»³⁰. Такі судження доповнювалися матеріалами «Ремесло й жиди» та «Жиди в житті галицького містечка»³¹. В останньому стверджувалося, що «...жиди в містечках держали руку на цілоту господарському житті [...] ошукували селян і набивали кишені грішми»³². Узагальнені відомості про нібито «жидівське панування» в Україні подавав і матеріал Іллі Опанасенка – передрук із харківської газети «Нова Україна» про засилля євреїв у фінансово-економічній сфері підсовєтської України напередодні війни³³.

Інший тематичний блок першого варіанта – матеріали ідеологічно-пропагандистського спрямування щодо нібито спіль-

²⁸ Т. Г. Шевченко про жидів // *Там само*. – Коломия 1942. – Ч. 16 (65), 8 березня. – С. 3.

²⁹ Там само.

³⁰ І. Д. Жидівська деструкція // *Воля Покуття*. – Коломия, 1941. – Ч. 29, 30 листопада. – С. 2–3.

³¹ Ремесло й жиди // *Там само*. – Коломия, 1942. – Ч. 1 (50), 7 січня. – С. 8; Жиди в житті галицького містечка // *Там само*. – Ч. 4 (53), 25 січня. – С. 4.

³² Жиди в житті галицького містечка. – С. 4.

³³ Опанасенко І. Як жиди панували в Україні // *Воля Покуття*. – Коломия, 1942. – Ч. 18 (67), 15 березня. – С. 4.

ної відповідальності євреїв і більшовиків у розв'язанні Другої світової війни, а отже, вимоги від них «звільнитися», а також обґрунтування «необхідності» створення у Коломиї гетто³⁴.

Власне другий варіант озвученої теми репрезентують оголошення окупаційної влади, оприлюднені у досліджуваному періодичному виданні. Зміст цих поодиноких матеріалів свідчить про свідоме й зумисне обмеження прав людини під час воєнно-політичного конфлікту. Першим таким документом стало розпорядження про запровадження з 13 листопада 1941 р. т. зв. поліцейних годин для мешканців Коломиї, а відтак – свідчення обмежень права пересування містом за національною ознакою: «Для українців і поляків існує щоденно заборона виходити від 22 годин вечером до 5 год. рано. Для жидів існує щоденно заборона виходити від 19 год. вечером до 6 год. рано»³⁵. Другим і, власне, останнім розпорядженням окупаційної влади, зміст якого безпосередньо стосувався євреїв, стало звернення «Громадяни міста Коломиї!» від 22 березня 1942 р. щодо «необхідності» створення гетто³⁶. Цю ініціативу окупантів конкретизувало оголошення комісара Коломиї Гольмана, видруковане як спеціальна афіша німецькою, українською та польською мовами в місцевій друкарні «Поліграф-

³⁴ Європа звільняється від жидів // *Воля Покуття*. – Коломия, 1942. – Ч. 22 (71), 29 березня. – С. 4; Гетто // *Там само*. – Ч. 26 (75), 19 квітня. – С. 3.

³⁵ Оголошення // *Там само*. – Коломия, 1941. – Ч. 27, 16 листопада. – С. 8.

³⁶ Громадяни міста Коломиї! // *Там само*. – Коломия, 1942. – Ч. 21 (70), 26 березня. – С. 4: «Громадяни міста Коломиї! Для забезпечення Вас від різного рода захворювань і зарази, а також щоби оборонити Вас перед використанням і жидівською спекуляцією, на терені міста Коломиї так як де вже сталося в багатьох інших містах Дистрикту Галичина на днях буде створена жидівська дільниця. Ці заходи принесуть декому дошкульну прикрість, однак Німецька Управа зробить все що буде в її силі, що би всі ті прикrostи злагіднити, а крім того в скорому часі усунути всякі повсталі шкоди. Кожний мешканець міста, зрозуміє необхідність вагу і користи, які принесе для цілого загалу цей розпорядок і тому повинен доложити усіх зусиль, щоби ця акція перейшла з якнайбільшим успіхом. Всякі скупчення людей і заключування яких-небудь інтересів з жидами на час творення жидівської дільниці мають бути припинені. З огляду на те, що всі Власти на терені міста, у зв'язку з цією акцією є надто перевантажені працею, Громадяни повинні звертатися до місцевих Властей лише у дуже важливих і пильних справах. Всі можливі недомагання і труднощі, будуть полагоджені по переведенні переселення. Я є перекований в тому, що кожний Громадянин сповнить гідно свій з громадянський обов'язок, та що переселення відбудеться з найбільшим зрозумінням і спокоєм».

Тресту». Встановлювалося, що особи «арійського походження», котрі після 8 години вечора 25 березня 1942 р. залишаться в гетто, автоматично уважатимуться євреями³⁷.

Оскільки з цього часу коломийське гетто стає «іншим» місцем на міській мапі, показовими були публікації у тогочасних ЗМІ, де стверджувалося, що з цього часу Коломия нібито починає набувати рис охайного і культурного міста. Ось як уже у липні того ж року львівська газета «Рідна земля» писала про це: «Колись зажидівлена і забруджена большевиками Коломия прибирає тепер нове обличчя. Міська управа подбала, про те, щоб на вулицях було якнайбільше зелені і квітів, так, що Коломия може вже похвалитися культурним європейським виглядом. [...] З міських мешкальних домів зник страшний бруд і “запахи”, такі прикметні жидівській расі. Коломия за большевиків мала аж 15 700 жидівського населення, головню в середмістю. Тому треба було зложити багато праці на очищення домів від жидівських брудів. Санітарний відділ магістрату переводить одночасно профілактичні дезинфекції жидівських хат, контролює усі крамниці, фабрики, харчові продукти та переводить запобіжні щеплення. [...] Ще трохи праці, завзяття і Коломия стане в короткому часі одним з перших міст у Галичині під культурним і санітарним оглядом»³⁸. Ці, сказати б, «міркування» були лейтмотивом і берлінської газети «Український вісник»: «Колись зажидівлена й забруджена, столиця Покуття, Коломия, приходить до нового вигляду, приводячи вулиці до чистоти

³⁷ *Монолатій І.* Вічний жид з Коломиї. – С. 389: «На терені міста Коломиї встановлюється жидівську дільницю. Всі християни арійського походження, що мешкають на терені, який замикають вулиці Ломана, Словацького (ліва сторона), Торговиця худоби, Млинівка, Декерта, Староганчарська і Новий світ – мають опорожнити свої мешкання в днях 24 березня 1942, зголошуючися у міським Мешканевім уряді, в цілі одержання нового мешкання. За поля і городи, які залишаються в жидівській дільниці, одержать арийці – в можливих границях – відшкодування з того майна, що його залишить жидівське населення. Арийці повинні забрати зі собою ціле своє майно. Забирати чуже майно забороняється під загрозою законної кари. Підводи – якщо вони будуть доконче потрібні для перевозу річий – доставить на жадання Управа Міста. З огляду на обмежену кількість підвод, вимагана якнайдалше йдуча ощадність. Кожен ариєць, що по дні 25 березня 1942 година 20 знайдеться ще на повищім замкненім терені (в жидівській дільниці) буде уважатися за жида».

³⁸ Нове обличчя міста // *Рідна земля*. – Львів, 1942. – Ч. 28 (40), 12 липня. – С. 6.

й порядку. Як і в місті, так і в цілій окрузі з кожним днем відроджується життя. [...] Оцінюючи як слід історичну хвилину, в якій живемо, всі горнутья до активної праці, щоб гідно боротися за краще майбутнє»³⁹.

У цих двох уривках бачимо приклад маніпулювання свідомістю читачів, адже у кореспонденціях тогочасної української преси не знайдемо свідчень або згадок про знищення єврейського населення⁴⁰. Пояснення цього криється у моторошній правді, яку

³⁹ Коломия // *Український вісник*. – Берлін, 1942. – Ч. 6 (88), 26 липня. – С. 8.

⁴⁰ Відомо, що в коломийському гетто перебувало 16 тис. євреїв. Вже 3 квітня 1942-го в гетто провели першу масштабну акцію: приблизно 2 тис. євреїв відправили в концтабір Белжець, приблизно 250 убили, а 86 згоріло живцем у підпалених будинках. Заарештовані євреї для відправлення в Белжець намагалися втекти, однак більшість з них розстріляла охоронна поліція та жандармерія, які супроводжували товарні вагони із станції Коломия до концтабору. Після цієї акції до Коломиї переселили 4849 євреїв з колишніх Верховинського, Гвіздецького, Коломийського, Коршівського, Косівського, Кутського, Обертинського, Яблунівського та інших районів. У квітні–травні 1942 р. депортували в табори смерті євреїв з другого коломийського гетто та довколишніх міст – Косова, Снятина, Обертини та ін. Серед депортованих було багато робітників промислових підприємств і сільськогосподарських установ. Тепер ці заклади залишилися без робочої сили і кваліфікованих працівників та робітників, збирачів сировини й утилю для німецьких фірм. Воєнна влада та чиновники з відділів праці зчинили галас, вимагаючи повернення їм спеціалістів. Унаслідок цього у травні і червні 1942 р. окупаційна влада повернула до Коломиї та інших міст декілька сотень кваліфікованих працівників. Їх закріпили за підприємствами Вермахту й окремих німецьких фірм. Тому в червні 1942 р. в Коломиї ще перебувало 15 832 євреїв. Наприкінці червня 1942 р. в Белжець відправили ще приблизно 2 тис. євреїв. Від середини 1942 року ізоляція і дальше знищення коломийських євреїв набули жакликих розмірів. 14 серпня новопризначений староста Коломиї Горгон розпорядився провести новий перепис усіх робітників-євреїв міста. За два тижні, 29 серпня, генерал Каман, незважаючи на брак робочої сили, знову розпорядився звільнити район від євреїв. Нова антиєврейська акція відбулася 7 вересня: на збірний пункт біржі праці (Арбайтсамт) зігнали ніби для реєстрації приблизно 5900 євреїв, з яких поліція безпеки (СД), формування СС звільнили 1000, а 4769 вислали в Белжець; при цьому вбили приблизно 300 осіб, які намагалися втекти. Наприкінці вересня 1942 р. до Коломиї переселили решту євреїв з навколишніх населених пунктів (з Городенки, Косова та ін.). В цей же час розпочалися облави в гетто, під час яких убили понад 600 осіб. У гетто виникали пожежі, люди ховалися, а тому більшість з них згоріла. Внаслідок акцій 7–10 вересня, коли з Коломиї депортували приблизно 13 000 євреїв, у коломийському гетто залишилося не більше як 1500 євреїв. Переважна більшість підприємств міста залишилася без робочої сили. Десятого жовтня 1942 на збірний пункт зігнали понад 4 тис. євреїв і після відбору приблизно 250 спеціалістів їх також вивезли в Белжець; понад 100 євреїв убили. Незважаючи на це, було про-

озвучив член ОУН Мирослав Харкевич, на той час в'язень тюрми гестапо у Коломиї: «...Гештапо безпощадно почало “остаточну розв'язку”, тобто варварські, масові акції ліквідації жидівського населення по менших містечках і в самій Коломиї. На вид тих масових, публічних убивств сусідів та знайомих лише за те, що вони належали до іншої раси та молилися Богові на свій, інший спосіб, по українському населенню пішов холодний жах...»⁴¹. Такі міркування можна розуміти як акт індивідуального спротиву та «сусідську» поведінку з боку автора тих рядків, однак слід пам'ятати, що вони були написані вже після Другої світової війни, у зрілому віці саме як спогади, а тому достовірність наведених фактів про початок «остаточної розв'язки» у Коломиї в 1942 р. може викликати певні сумніви, адже вони, гадаємо, позначені чималим суб'єктивізмом.

Інший приклад позиціонування спостерігачів на індивідуальному рівні – розповідь «посадника» Коломиї, українця Льва Рубінгера, предки якого були фольксдойчами: «...Найгірше було з жидами. Вони були зовсім вийняті з-під права, і я не мав до них ніякого урядового стосунку, хоч до часу зорганізування гетта жили вони нарівні з іншими громадянами в місті, що за нього і за порядок у ньому я відповідав. Спочатку я вважав своїм обов'язком опікуватися ними так само, як і іншими громадянами міста Коломиї. Та дуже швидко, так сказати б, дістав по пальцях»⁴². Згідно зі спогадами цього чиновника, опублікованими 1988 р., його повноваження у всьому, що стосувалося єврейського населення, обмежила німецька

ведено нову акцію: 6 листопада в гетто схопили і розстріляли 1000 осіб (тих, які мали посвідчення особи категорії «W» і працювали на Вермахт). Після нових розстрілів у середині грудня 1942 р. тут залишалося 1500 євреїв. Однак настав кінець і гетто. Наприкінці січня 1943 р. його звели до однієї вулиці, а вночі з 31 січня на 1 лютого ліквідували. Живими залишилося вісім лікарів, два аптекарі і 20 кваліфікованих ремісників. На початку березня 1943 р. всіх, крім лікарів, розстріляли на кладовищі. Сім лікарів покінчили життя самогубством. Єврейський робітничий табір (юлаг) ліквідували в червні 1943 р., а Коломийську округу оголосили «вільною від євреїв» (*Монолатій І. Коломиезнавство. Нариси з історії Коломиї. – Видання друге, виправлене та доповнене. – Коломия, 2016. – С. 238–240*).

⁴¹ Харкевич М. Я Вас не забудь. Спомини 1935–1945. – Накладом Українсько-Американської Фундації «Воля», Нью Йорк; Чікаго, 1997. – С. 140.

⁴² Рубінгер Л. Клопоти садника Коломиї // Коломия й Коломийщина: збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філядельфія, 1988. – С. 65.

адміністрація⁴³. Мабуть, це не було прикладом самоусунення, а радше, як зазначав Ц. Тодоров, «формою розриву між переконаннями якоїсь однієї людини і її способом життя, як це із фарисеєм, що проголошує високі принципи, але не підлаштовує під них власної поведінки»⁴⁴, або ж, згідно з міркуваннями М. Гона, прикладом ідеалу власного благополуччя «нормальних» людей, що особливо активно функціонує в реаліях тоталітарних режимів⁴⁵.

Оскільки війна, за визначенням Я. Поліщука, у небачених масштабах дегуманізує суспільні відносини, а масовість жертв змушує говорити про них узагальнено, втрачаючи при цьому трагедію кожної окремої смерті⁴⁶, важливо подивитися на досліджувану тему очима безпосередніх спостерігачів – тих свідків злочинів проти людства, які опинилися в їхньому епіцентрі не з власної волі, а через незалежні від них обставини. Показовими є свідчення Дмитра Павличка, тогочасного учня Коломийської гімназії: «У Коломії я пережив страшні години свого життя. За подвір'ям гімназії, відгородженим парканами та колючим дротом, було єврейське гетто. Подвір'я наше – на пагорбі, гетто – в долині поруч. Деякий час я не помічав страшного сусідства. Але сталося так, що одного вечора підійшов до паркану, так, як підходять за певної потреби, і побачив крізь діри в огорожі очі голодних єврейських дітей. Я побіг до кімнати, схопив буханець хліба, прив'язав до нього камінь, щоб летів якомога далі, й кинув з усієї

⁴³ Там само: «В Коломії була так звана “бавкомпанія”, цебто будівельна сотня, що виконувала різні роботи на залізниці. Щоденно до тієї роботи приходив відділ жидів з Коломії. Одного дня прийшли до мене представники жидів і жалувалися, що наставники побивають їх лопатами при роботі. Вислухавши уважно їх скарги, я їм порадив не виходити на роботу, коли ж вони у своєму безправному становищі побоялися того, я їм казав покликатися на мою заборону. Так вони і зробили. За якийсь час прийшов до мене старшина з тієї сотні жадати вяснення, чому нема жидів на роботі. Спокійно й ділово, як самозрозумілу річ, я йому пояснив, що не можна висилати людей туди, де їх б'ють. У відповідь на те він заперечив мені права виступати в обороні жидів, мовляв, вони не підлягають посадникові, тільки німецькій команді. Не лишилося мені нічого іншого, як при ньому зв'язатися телефонічно із старостою і запитатися, як ця справа мається в дійсності. Крайсгауптман потвердив, що жиди не належать до людності міста, не належать до компетенції управи міста, і я не маю ані правового ані урядового титулу ними цікавитись. З тією хвилиною припинилися всі мої “урядові” стосунки з жидівською громадою міста Коломії».

⁴⁴ Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. – С. 221.

⁴⁵ Гон М. Геноциди першої половини ХХ ст. – С. 108.

⁴⁶ Поліщук Я. Реактивність літератури. – С. 103.

сили ту в'язанку, і вона перелетіла колючий дріт і паркан. За допомогу євреям німці карали смертю. Перемагав я страх у собі, втік від того паркану, ніби злочин якось там скоїв. З того вечора я завів для себе правило приходити туди і перекидати євреям хліб. Не тривало це довго. Одного дня євреїв вивели з гетто й погнали колоною до шепаровецького лісу. Я стояв коло дороги, бачив, як вони йшли. На лекцію в гімназію того дня я не з'явився. Сидів у бурсі і плакав. Чув кулеметні черги з Шепарівців. І не міг зрозуміти, чому Коломия мовчить, чому євреї так спокійно йдуть на смерть...»⁴⁷.

Звернімо увагу на цікаве спостереження Д. Павличка (щоправда, теж оприлюднене у зрілому віці): «...не міг зрозуміти, чому Коломия мовчить» (курсив мій. – І. М.). Воно – віддзеркалення поведінки «страхітливо нормальних людей» на груповому рівні в конкретній ситуації, зокрема, неєврейських мешканців Коломиї щодо розстрілів євреїв у Шепарівському лісі поблизу Коломиї⁴⁸,

⁴⁷ Павличко Д. Спогади. – Том 1. – К., 2015. – С. 38.

⁴⁸ Масове знищення євреїв почалось 12 жовтня 1941 р., коли приблизно три тисячі осіб зігнали до в'язниці, розмістили в камерах по 80–100 осіб і протримали там без їжі й води три доби, після чого знесилених повели на розстріл на околицю Коломиї, до Шепарівського лісу. 6 листопада 1941 р., під час акції, «присвяченій» річниці Жовтневої революції на єврейському цвинтарі розстріляли групу єврейської інтелігенції – декілька сот осіб. 24 січня 1942 р. на цьому ж місці загинули ще 400 євреїв – адвокати, вчителі, лікарі, підприємці. 15 листопада 1941 р. 500 осіб – літніх людей та хворих – нацисти розстріляли в Шепарівському лісі, а далі – 23 грудня того ж року – знищили велику групу євреїв-біженців (1200 осіб) з Угорщини та Німеччини, які мали закордонні паспорти. З цього часу Шепарівський ліс став місцем масового розстрілу не лише євреїв Коломиї, а й Коломийського округу. Ось лише окремі дати кривавої хроніки Шепарівського лісу: 16-17 жовтня 1941 р. тут загинуло 1918 євреїв з Косова та 114 – з Вербівця; у лютому 1942 р. колону з 500 осіб примусили йти до місця розстрілу з піднятими догори руками, а тих хто їх опускав – розстрілювали на місці (ймовірно, це були євреї з Обертину); 23 лютого 1942 р. тут розстріляли 40 євреїв з Кобаків; 29 березня 1942 р. на цьому місці розстріляли 55-60 євреїв з Раківчика; у вересні 1942 р. тут розстріляли 34 євреї з Винограду та 355 – з Рожнова. Загалом, за підрахунками сучасних дослідників, у Шепарівському лісі розстріляли понад 9300 осіб, хоча у часи СРСР стверджувалося про 37 878 загиблих. Сучасні дослідження геноциду євреїв Коломиї та Коломийського округу у 1941–1944 роках свідчать, що через Коломию пройшло 37–40 тисяч євреїв, у т. ч. 12,5–16 тис. – коломийські євреї, 19–20 тис. – жителі Коломийського округу, чотири тисячі – угорські євреї. На єврейському цвинтарі Коломиї загинуло 3,5–4 тис. осіб, у Шепарівському лісі – понад дев'ять тисяч осіб, а до концтабору у Белжець вивезли понад 23 тис. євреїв (*Монолатій І. Вічний жид з Коломиї.* – С. 388, 390).

показує їхню безсилість та самоусунення, а також стратегію виживання на війні за будь-яку ціну. (Стратегія виживання могла бути іншою: у підпіллі чи партизанському русі. А щодо Д. Павличка – на той час учня, – імовірно, це було безсилля). Вона виявилася надто високою – життя і смерті, не лише фізичної, а й моральної, духовної смерті, а також свідчить про факт і коломийського «отруєного пейзажу»⁴⁹.

Вочевидь «мовчання» Коломиї (і не лише її) було свідченням тієї трагічної доби, адже у грудні 1942 р., коли гетто ще існувало, а знищення євреїв тривало, у газеті «Львівські вісті» з'явилася стаття одного із соратників І. Франка, відомого галицького письменника і критика літературного процесу Дениса Лукіяновича, яка представляла Коломию «без жидів», для туристів-арійців: «Хто загостить до Коломиї, його дивує спокій, тиха повага і скупчення. Не диво, крикливих, нахабних та влізливих експлуататорів із базару, з магазинів, складів і фабрик прогнала німецька адміністрація на *заслужений відпочинок у гетто* [тут і далі – виділення і курсив мої. – І. М.]. Раніше ми тільки навмання знали, хто був хазяями й панами міста й Покуття, та тепер, коли запустили їх доми і тільки десь та недесь снуються вони з опаскою на руці, ми наглядно бачимо, скільки домів та всього добра належало їм, у Коломиї більше ніж деінде, не менше ніж у Кишеневі бачимо, у чиїх руках були фінанси, торгівля, промислові нитки, зв'язки і впливи, як цією перевагою користувалась жидова, кому служила, до чого довела нас. [...] Арійці, зокрема українці, втративши під Польщею всю вагу в ремеслі, не могли відзискати її за большевиків. Пора на це прийшла тільки тепер, *після усунення жидівського елемента*. [...] Очевидно, гість не того приїхав до Коломиї, щоб призадумуватись над такими справами. Він волів би піти на Прут. І це теж гарна річ. Колись уже від ранку лунали крики та верески на ріці. І знову господарювала там жидівська молодь, яка тепер *у гетто згадує колишнє*, а дехто з них в опасці на руці мусить і трудитись...»⁵⁰.

Цей уривок можемо трактувати як приклад поведінки «страхітливо нормальної людини», зокрема, тієї, яка була носієм етнічних стереотипів, репрезентувала щодо держави-окупанта політичну ло-

⁴⁹ Поллак М. Отруєні пейзажі. – Чернівці, 2015. – С. 15.

⁵⁰ Лукіянович Д. Столиця Покуття. Коломия без жидів // *Львівські вісті*. – Львів, 1942. – Ч. 279 (403), 6–7 грудня, с. 4.

яльність й колабораціонізм, а також несвідомо стала співучасником злочину. Адже у випадку Д. Лукіяновича, якщо погодитися з міркуваннями Ц. Тодорова про типи «нормальних людей», маємо справу з типом пристосуванця, який готовий служити будь-якій владі, того типу людини тоталітарних злочинів, для якої ідеологія стає алібі, а не мотивацією⁵¹. Звернімо увагу на три промовисті конструкції Д. Лукіяновича, окрім того, що він уже використав у підзаголовку публікації («Коломия без жидів»): 1) «заслужений відпочинок у гетто»; 2) «після усунення жидівського елементу»; 3) «у гетто згадує колишнє». Такі висловлювання знаного і заслуженого автора у час Голокосту, мабуть, це не лише езопівська мова, а радше «баналізація» зла як засіб усунення звичних формулювань (але також може здаватися, що це свідомо іронія, тобто знушання з жертв переслідувань, подібна до «іронічних» описів радянських публічних процесів проти «ворогів народу»). Така письменницька аморальність вражає ще більше, адже у передмові до повоєнного видання його літературних творів молодий на той час Д. Павличко переконував, що «...яку б сторінку діяльності Дениса Яковича ми не взяли, завжди перед нами буде людина оригінальна, цільна і чесна»⁵². На мою думку, такий собі «Лукіяновичів випадок» є підтвердженням тези про те, що руки (а у нашому випадку перо) нещодавно «нормальної людини» втілюють у суспільно-політичну практику ідею про те, що потрібно позбутися «ворога»⁵³. І вже точно саме цей фігурант моєї оповіді не був таким собі «спостерігачем» злочину, навпаки, він особисто сповідував шовіністські ідеї, прилучившись до ворога.

Варто наголосити на тому, що допис Д. Лукіяновича з'явився наприкінці 1942 р., коли події в коломийському гетто стрімко наближалися до трагічної розв'язки. Натомість інший очевидець Голокосту, теж, як і Д. Павличко, на той час учень Коломийської гімназії, Роман Іваничук у своїх спогадах записав таке: «Зима сорок третього була сніжна й люта, і втікачам із гетто, коли розпочалася остання гестапівська акція на цілковите знищення чорного кварталу між будинком гімназії й повітовим шпиталем, тяжко було зникнути з очей карателів: глибокі сліди вели до замерзлого Прута, й тих щасливців, яким вдалося крізь проломи в парканах вихопи-

⁵¹ Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. – С. 162, 163.

⁵² Лукіянович Д. Повісті. – Львів, 1963. – С. 3.

⁵³ Гон М. Геноциди першої половини ХХ ст. – С. 111.

тися із палаючого пекла, наздоганяли кулі... Німці погналися за втікачами до зарінка, та переходити ріку не наважувалися, знаючи, що Запруттям заволоділи упівці; гетто долівало... нарешті стихла стрілянина; ще якийсь час гестапівці никали згарищами, висліджуючи уцілілих євреїв, вряди-годи лунали поодинокі постріли, а далі стало тихо...»⁵⁴.

Ці рядки вкотре актуалізують погляд на трагедію очима підлітка, адже як і Д. Павличкові, так і Р. Іваничукові (обидва народжені у 1929 р.) було якихось 13-14 років. То чи вік тут відіграє першорядну роль? Адже Д. Лукіяновичу (народився 1873 р.) тоді було вже 69 років! Чи ж, можливо, важливим був статус у тогочасному соціумі – формальний і неформальний? Думаю, що і перше, і друге. А можливо, ще й час написання текстів? До того ж у «casus Лукіянович», до всього вже мовленого про нього як приклад «страхотливо нормальної людини», слід додати ще й т. зв. статусну пастку, в яку він потрапляв не раз і не два, зокрема, за советської та нацистської окупації. Це не завадило йому упродовж свого довгого, більш як 90-літнього, життя уміло користуватися міфічною славою такого собі «Франца Йосифа» галицького письменства.

III

Діаметрально протилежною типові «страхотливо нормальної людини», тієї, кого одурмили політичні еліти або ж внаслідок перетворення на масу забезпечили їй власний психологічний комфорт, є тип «нормальної людини», яка сприяє порятункові «чужого»⁵⁵. Оскільки нині форми вшанування поведінки таких людей різноманітні, – це не лише зведення пам'ятників, меморіальних комплексів чи створення музеїв, а й тексти художнього мовлення, – украй важливо подивитися на цю проблему крізь призму сучасної літератури. Адже саме вона є носієм історичної пам'яті з огляду на своє матеріальне, мовне і символічне значення⁵⁶. А що

⁵⁴ Іваничук Р. Понад Прутом моя Коломия. – Львів, 2010. – С. 36.

⁵⁵ Гон М. Геноциди першої половини ХХ ст. – С. 109.

⁵⁶ Див. мої статті: «Щоб свого не забути...»: Літературні проєкції місць пам'яті // *Панорама політологічних студій*. – Рівне, 2015. – Вип. 13. – С. 303; Етнічний парадокс сучасності у творах літератури // *Spheres of Culture*. – Lublin, 2014. – Vol. VIII. – P. 501.

компенсаційне переживання минулих травм наявне у текстах власне літературних, які передають відчуття страху, страждання, болю, розпачу і надії, «коломийська» тема є одним із визначальних елементів «поліфонії пам'яті» вже цитованого Р. Іваничука.

У його романі-сповіді «Торговиця», який можна трактувати як авторську гру із стереотипами, різними життєвими і родинними досвідами, абсурдом тоталітаризму, знаходимо чітку натуралізацію й антропоморфізацію Коломиї, яка, побіч інших сюжетів, опиняється в об'єкті зображення трагедії Другої світової війни. Як показує автор книжки, тут домінують два дискурси: українсько-польський і українсько-єврейський. В Іваничуковій «Торговиці» мешкають разом і нарізно українці, поляки та євреї. Тут назвемо її лише найголовніших персонажів. Це, зокрема, поляк Антон Дзівашко зі своєю дружиною українкою Емілією разом із двома дітьми (поляком Казьо та українкою Нусею), або єврейка Саломея Фойерштайн з чоловіком українцем Корнелем Геродотом.

Початок Другої світової війни приносить насильство і смерть у помешкання фігурантів Іваничукового твору. Відтак німецька окупація означає кінець єврейської громади Коломиї. Перед небезпечною фізичного знищення і для порятунку своєї дружини-єврейки⁵⁷ (від якої свого часу відмовилися її єврейські одноплемінники за рішення одружитися з українцем), Корнель Геродот не зважився запропонувати їй піти до місцевого греко-католицького священика о. Александра Русина (особи цілком історичної) для вихрещення, хоча й планував це зробити⁵⁸. Авторська уява так показує Корнеля Геродота, який теж планує піти на смерть разом із дружиною-єврейкою: «Пан Корнель чув, як обпікає його груди гаряче дихання

⁵⁷ Іваничук Р. Торговиця. – К., 2012. – С. 117: «У нас немає своєї території, євреї розсіяні й мусять пристосовуватися до господарів землі, щоб вижити... Я, дочка багатія, вчилася в хедері, щоб свого не забути, потім у польській гімназії. Якби тоді, коли я підходила до матури, була відкрита гімназія українська, то здавала б матуру у ній. ...Та якби не те, що порвала з ріднею, то приходила б щоп'ятниці додому, запалювала б шабасні свічки на срібному канделябрі, закривала лице долонями й молилася, а опісля вечеряла б рибою, цукатами і пила б червоне вино... Все це для мене втрачене – тож чи не з туги за рідними ритуалами я запросила вас до єврейської ресторації?.. А ласки советів, які великодушно забороняють нас називати жидами, мені не потрібно – лише добре ставлення до мене людей, серед яких я виросла. Я – єврейка, але моя батьківщина – українська Галичина».

⁵⁸ Там само. – С. 145.

коханої, а на її лівій руці жовта пов'язка із зіркою Давида, а на крамницях й установах написи «Juden verboten!» [Євреям заборонено! – *I. M.*], а на Скупневича [вулиця у тодішній Коломиї. – *I. M.*] гримлять ковані чоботи окупантів, а євреям ходити тротуарами суворо заборонено – тільки серединою вулиці, немов худобі; Корнель дихає разом із Сальомеєю, він готовий піти з дружиною на смерть, та хто з юдеїв впустить християнина до спільної могили, хто дозволить змішатися навіть пролитій крові вічних супротивників, які, втім, мають одного Бога... Й говорив Корнель до Сальомеї те, у що сам не вірив: мусимо померти разом...»⁵⁹. У цьому сюжеті, ймовірно, простежується дилема однієї з форм боротьби жертв перед обличчям зла – «погоджуватися чи протистояти», знаходячи сенс у т. зв. «прийнятному абсурді» – «від долі не втечеш»⁶⁰.

Разом з цим міркування, що Голокост могли б пережити представники змішаних родин, дозволяли якийсь час Корнелю мріяти про порятунок дружини, яка свідомо обрала свою долю – серед «своїх», батьків та сестер, йдучи до місцевого «ландшафту війни», Шепарівського лісу: «Геродот ступив два кроки з тротуару до чорної колони, щоб ближче приглянутися й переконатися, що то таки Сальомея; для чого так зробив, не усвідомлював, чей не міг її вивести з колони. Однак ступив ще один нерішучий крок, та зупинили його не щуцмани, які йшли з автоматами напереваги позаду валки, і не орднунгполіцаї, а приречені на смерть євреї, які й цієї миті не могли йому пробачити, що він забрав від них найвродливішу панну, а сам – іншої віри, іншого роду, іншої історії – залишається в безпеці й тієї безпекою розпоряджатися, як хоче; він, християнин, має волю, а в юдеїв її відібрали, – наша доля інша, мова інша, і чужий ти нам, трафний, ти не маєш права навіть умерти разом з нами...»⁶¹.

Побіч озвученої тут моделі поведінки власне жертв злочину маємо справу зі складним явищем етнічної ідентифікації членів змішаних, українсько-єврейських сімей. Проблема полягала у тому, що єдиної відповіді на те, ким є особи, котрі одночасно відчували себе належними і неналежними до кількох народів, адже найважче було обирати тим, у родинах яких паралельно культивувалися дві

⁵⁹ Там само. – С. 145–146.

⁶⁰ *Тодоров Ц.* Обличчям до екстремі. – С. 307.

⁶¹ *Іваничук Р.* Торговиця. – С. 226.

національні традиції: змішувалися тут два світи, дві культури, часом дві мови, немає. Унаслідок цього виникали проблеми з власною ідентичністю – важко було вважати себе належним одночасно до українського і єврейського народів. А той факт, що такі особи мусили б зіткнутися двома одмінними традиціями, жодної з яких достеменно не знали, призвів до того, що вони не могли чути себе вільними в жодній з цих двох культур.

Інший досвід «страхітливо нормальної людини», відтворений художнім мовленням Р. Іваничука, – пізнання смерті. Воно, як висновує Я. Поліщук, «призводить до осмислення факту життя, і навпаки – життю надає ваги факт смерті»⁶²: «Відштовхнутий на тротуар, пан Корнель дивився, як [...] зникає за поворотом остання колона смертників, а з нею і Сальомея, яка відтепер належатиме не йому, а Єгові, який вибрав собі єврейський народ для того, щоб мучити його в неволях і, немов праведного Йова, випробувати голодом, хворобами, бідністю, страхом та зневагами... Геродот намагався збагнути, чому євреї не хотіли впустити його в колону смертників, адже українська доля таки схожа з єврейською. Чого не можуть йому простити жиди – певне, не тільки того, що він вирвав із їхнього квітника найрозкішнішу ружу, а що його предки відібрали від них найвидатнішого пророка, який був боголюдиною... Пан Корнель непорушно стояв навіть тоді, коли з Шепарівського лісу долинуло торохкотіння кулеметів. Знав уже, що Сальомеї більше немає на світі, лише образ її шаленої вроди залишився навічно в пам'яті [...]»⁶³. Чи міг врятувати герой Іваничукового роману свою кохану, для читача залишається загадкою. Адже авторське письмо не увиразнює перебування Корнеля Геродота поза двома визначальними екстремами, які описує Ц. Тодоров як форми боротьби – наслідуванням ворога («відімести за пережите зло і заразитися тим, що несе в собі ворог») або упокоритися злу («відмовитися від опору злові і прийняти світ таким, яким він є»)»⁶⁴. Адже це було скоріш за все увиразнення тієї моделі поведінки «нормальної людини», яку описали свого часу Ганна Арендт та Зигмунт Бауман, осмислюючи феномен зла й насильства, який виявився в масових злочинах ХХ ст. Її визначальна ознака – відмова

⁶² Поліщук Я. Реактивність літератури. – С. 182.

⁶³ Іваничук Р. Торговиця. – С. 226–227.

⁶⁴ Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. – С. 318.

окремо взятої людини подолати сконструйовані суспільством форми і стереотипи, прорватися крізь них. Тож у такий спосіб вона, як зауважує З. Бауман, «спілкується зі штучною маскою, а не з обличчям, і не зупиняється перед злочином, виправдовуючи себе за допомогою соціально адаптованих стереотипів»⁶⁵.

* * *

Напередодні Другої світової війни у Коломиї, згідно з даними польських дослідників, мешкало 44 530 осіб, у т. ч. 19 150 євреїв, 13 400 поляків, 9450 українців та 2530 німців⁶⁶. Натомість 1 березня 1943 р. в місті, за моїми підрахунками, які ґрунтуються на документах німецької окупаційної адміністрації, зафіксували 19 362 особи: 8852 українці, 8456 поляків, 1209 імперських німців, 725 фольксдочів, 103 особи інших національностей, дев'ять росіян, одного білоруса. У цьому переліку було й семеро (!) євреїв-лікарів, які за кілька днів потому покінчили життя самогубством⁶⁷. Таким був трагічний кінець єврейської громади цього міста⁶⁸, саме тоді доконаним фактом для катів стало ненависницьке твердження «Коломия без жидів», використане, як ми побачили у нібито «нейтральному» тексті однієї «страхотливо нормальної людини».

Які висновки можна зробити з усього вище мовленого?

Перший висновок про те, що крапку над «і» ще ставити зарано, адже маємо у розпорядженні лише друковані тексти виключно українською мовою. Вони лише певною мірою розповідають читачеві й дослідникові про особливості поведінки «страхотливо нор-

⁶⁵ *Поліщук Я.* Реактивність літератури. – С. 142–143.

⁶⁶ *Андрійшин С.* Коломия 1939–1941. Короткий аналіз суспільно-політичних взаємин на Коломийщині. – Коломия, 2003. – С. 201.

⁶⁷ Див. мою статтю: «Все стало нашим»: міжетнічні взаємини в Коломиї за першої радянської окупації (1939–1941 рр.) у: *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 27–35.

⁶⁸ Сучасні дослідження геноциду євреїв Коломиї та Коломийського округу у 1941–1944 роках свідчать, що через Коломию пройшли 37–40 тис. євреїв, у т. ч. 12,5–16 тис. – коломийські євреї, 19–20 тис. – жителі Коломийського округу, 4 тис. – угорські євреї. На єврейському цвинтарі Коломиї загинули 3,5–4 тис. осіб, у Шепарівському лісі – більше ніж 9 тис. осіб, а до концтабору у Белжець вивезли понад 23 тис. євреїв (див.: *Соловка Л.* Геноцид євреїв Коломийського округу Дистрикту Галичина (1941–1944) // *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* – Вип. 16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 10–15).

мальних людей» в екстремальних ситуаціях масового знищення цивільного населення під час Другої світової війни, зокрема, в умовах Голокосту. Фактом є й те, що поза нашою увагою залишаються не лише загалом доступні друковані тексти німецькою та польською, а й єврейськими мовами (івритом та їдишем), а також архівні документи. Усі вони становлять цілковиту *terra incognita* для сучасних вітчизняних дослідників історії загибелі коломийської єврейської громади у Голокості (передусім через незнання мов документальних свідчень та почасти небажання відповідати на гострі запитання, більшою мірою пов'язані із фактами участі українців під час Другої світової війни у злочинах проти людяності), унеможливаючи відтворення об'єктивної картини світу досліджуваної трагедії у розумінні людської поведінки та мотивацій, залишаючи сподіватися лише на переклади цих творів, зазвичай, англійською мовою.

Другий висновок полягає у тому, що твори української літератури і, почасти, друковані ЗМІ (зокрема, етнічні та партійні) на противагу фактографічним збіркам історичного, політичного чи культурного характеру або візуалізованих майданчиків пам'яті (музеї), вдало (ре)конструюють етнічну та національну ідентичності, а також формують літературний переказ, що має свою локалізацію, специфічну мету, обмеження і мовну категоризацію. Їх можемо розуміти не як тексти в усталеному сенсі, а як матрицю, яка генерує галерею будь-яких значень. Такі тексти – і повідомлення ЗМІ, і твори письменства – можна вважати кодами пам'яті, носіями пам'яті, місцями живої пам'яті. А що такі місця є фрагментами спільної пам'яті, символічними (ре)конструкторами свідомості не лише якогось народу чи суспільної групи, а й представників конкретного населеного пункту, важливо побачити таке увиразнення саме в авторських текстах.

Мій третій висновок про те, що, оскільки колективна пам'ять є певним способом переказування минулого, своєрідним зібранням індивідуальних спогадів про події масового характеру, проаналізовані тексти слід розглядати як свідчення тоталітарної (ЗМІ часів злочину), посттоталітарної чи постколоніальної політичної дійсності (спогади очевидців злочину, твори української художньої літератури 2000-х рр.). Саме тому «олітературнені» таким чином реальні географічні пункти з їхнім різноетнічним населенням є не

просто таким собі «складом» пам'яті, а позитивним героєм сучасного українського літературного дискурсу меморіалізації.

І насамкінець, пропонуючи (про)читати відомі й забуті місця (не)пам'яті, яких на сучасній мапі нашої держави, на жаль, є ще достатньо, пригадаю слова Ц. Тодорова, які вкотре актуалізують проблему того, чи маємо право, а якщо маємо, то саме яким чином – ретельним дослідженням чи сліпим резонерством, – оцінювати тексти, колись або нині написані «нормальними людьми»: «...ми єдиним дотиком пера закреслюємо винуватість одних і страждання інших, відмовляємося від елементарної справедливості задля карикатурної ідеї, що спала на думку якомусь навіженому»⁶⁹.

А що ж до Коломиї, то на думку спадають рядки Станіслава Вінценза, написані 1954 р.: «Товариство “Коломия” у Хайфі щороку упродовж лютого вшановує пам'ять своїх земляків з Коломиї, масово замучених гітлерівцями у Шепарівському ліску. [...] Хтось може заперечити: “Чому ми повинні займатися Коломиєю? Звичайно, зрозуміло, що родичі, друзі чи навіть земляки жертв візьмуть участь у цій жалобі. Але ми знаємо, що так само масово, жорстоко й безкарно винищували групи набагато чисельніші, ніж [...] у Коломиї. Винищували мільйони євреїв. Ці мільйони, цей океан замордованих позбавляє дару мови і нас, пригноблює нас і знищує. То навіщо ж привертати увагу до ще одного міста?” [...] Кожна форма пам'яті й честі, які не допускають байдужості, бажана, тим більше, що надто приголомшене людство ще не знає, що робити з цим “мементо”. [...] Ініціатива у Хайфі в пам'ять про коломийські жертви є як початком, так і вказівкою того, що треба зробити: мірою людських можливостей справді і конкретно наблизитися до тих людей, які жили і які стали жертвою. Тільки тоді, коли не раз, ми, живі, почнемо переказувати живим конкретні спогади, ми наблизимося до громад, до кожного населеного пункту, що упали жертвою, і тим ми виконаємо той мінімум, який можемо і повинні зробити. Бо недостатньо того, що комусь із нас вдалося врятувати життя одного, кількох або навіть більше тих, над ким нависала небезпека»⁷⁰.

⁶⁹ Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. – С. 206.

⁷⁰ Цит. за: *Монолатій І.* Вічний жид з Коломиї. – С. 390, 392.